

● سیدمجید ظهیری^۱ | بررسی اشکال ذهنی بودن نتیجه در برهان «فطرت عشق به کمال»
بر پایه منطق موجهات جدید *

چکیده

آیت‌الله شاه‌آبادی (ره) در تأکید بر فطرت در خداشناسی سعی بلیغ نموده است. یکی از تجلیات مهم این تلاش‌ها، برهان فطرت عشق به کمال ایشان است. از مهم‌ترین اشکالات مطرح شده درباره برهان مذکور مشکل امکان ذهنی بودن نتیجه برهان است که امام خمینی (ره) در تقریر خود از برهان استاد بدان عنایت داشته و در راستای رفع آن تلاش نموده است. در این مقاله نشان خواهیم داد که چگونه می‌توان به کمک منطق موجهات جدید این اشکال را دفع نمود و تلاش عالمانه دو حکیم معاصر را بر کرسی اثبات نشانند. این مهم بر اساس نظام S5 از منطق موجهات جدید انجام خواهد شد.

واژگان کلیدی: فطرت، عشق به کمال، ذهنی بودن، منطق موجهات جدید، نظام S5.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۱۶

mzahiri2005@gmail.com

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۰/۲۳

۱. استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

بررسی اشکال ذهنی بودن نتیجه در برهان «فطرت عشق به کمال» بر پایه منطق موجّهات جدید

مقدمه

حضرت رضا علیه السلام در فرازی از خطبه‌ای توحیدی می‌فرماید: «و بِالْعُقُولِ تُعْتَقَدُ مَعْرِفَتُهُ وَ بِالْفِطْرَةِ تَثْبُتُ حُجَّتُهُ» (ابن بابویه قمی، ۱۳۸۹، ۱: ۱۵۱)؛ توسط عقل است که معرفت و شناخت او پا می‌گیرد، و به وسیله فطرت، حجّت بر مردم تمام می‌شود. پیوند عقل و فطرت در فهم حقیقت توحید از آموزه‌های الهام‌بخش رضوی در این خطبه توحیدی است. جرعه‌نوشان حقیقی معارف اهل بیت علیهم السلام بسط و توسعه توحید را بر این مدار سر لوحه قرار داده‌اند. امام خمینی (ره) از تربیت‌یافتگان مکتب حضرت آیت‌الله شاه‌آبادی (ره)، برهان فطرت عشق به کمال استاد خویش را این چنین تقریر می‌کند:

یکی از فطرت‌هایی که جمیع سلسله بنی‌الانسان مخمر بر آن هستند، فطرت عشق به کمال است. کمال مطلق معشوق همه است. این عشق فعلی شما معشوق فعلی خواهد، و نتواند این موهوم و متخیل باشد؛ زیرا که هر موهوم، ناقص است و فطرت، متوجه به کامل است. پس، عاشق فعلی و عشق فعلی بی‌معشوق نشود، و جز ذات کامل معشوقی نیست که متوجه‌الیه فطرت باشد. پس، لازمه عشق به کامل مطلق، وجود کامل مطلق است. (موسوی خمینی، ۱۳۷۱: ۱۸۴)

منطق جدید فلسفی در صور پیشرفته آن (که منطق موجّهات جدید از مهمترین نظام‌های آن است) اگر نتواند به عنوان ابزاری برای پشتیبانی علوم عقلی (به طور مشخص فلسفه و الهیات) به کار رود، جنبه آلی بودن هویت منطق، دست‌کم در شکل نظام‌های پیشرفته جدید را به صورت جدی محل تأمل قرار خواهد داد. از این‌رو منطق جدید کاربردی به معنای دقیق آن، یعنی «به کار بردن نظام‌های پیشرفته منطق جدید در حل مسائل فلسفی و الهیاتی» اهمیتی فراوان می‌یابد. جستار پیش‌رو امکان به کارگیری منطق موجّهات جدید در پشتیبانی یکی از براهین اثبات وجود خدا در سنت حکمی اندیشمندان مسلمان را بررسی می‌کند. دلیل انتخاب برهان فطرت عشق به کمال حکیم شاه‌آبادی نیز شباهت آن به برهان سنت آنسلم، موسوم به برهان وجودی است، که فیلسوفان دین غرب از جمله پلاتینگا در صورت‌بندی موجهاتی جدید از آن همت گمارده‌اند. در این بررسی ما

به دنبال پاسخ به این پرسش هستیم که «آیا منطق موجّهات جدید، چنانکه فیلسوفان دین معاصر غرب از آن برای تبیین خردپسند برهان آنسلم کوشیده‌اند، می‌تواند پشتیبان برهان فطرت عشق به کمال باشد؟» مسئله مهمی که به پشتیبانی منطقی جدی نیاز دارد، مربوط به اشکالی است که ناظر به ذهنی بودن نتیجه برهان است؛ از این رو محوریت بحث در این جستار، پشتیبانی منطقی به وسیله منطق موجّهات جدید به وجهی است که مشکل ذهنی بودن نتیجه پیش نیاید.

۱. معرفی برهان فطرت عشق به کمال

برهان فطرت عشق به کمال آیت الله شاه‌آبادی چنین صورت بندی می‌شود:

انسان، عاشق کمال مطلق است؛

عشق، نیازمند به متعلق است؛

نتیجه: کامل مطلق موجود است. (شاه‌آبادی، ۱۳۶۰: ۳۷-۳۵)

در طول تاریخ تفکر عقلی درباره وجود خداوند (جل جلاله) استدلال‌هایی شبیه به برهان فطرت عشق به کمال مطرح شده است. در این براهین، که موسوم به براهین وجودی هستند، حضرت حق (جل جلاله) چنین معرفی می‌شود: «چیزی که بزرگ‌تر از او را نتوان تصور کرد» و منظور از بزرگ‌تری، بزرگ‌تری در کمال و خیر و نیکی است، بنابراین مراد، کمالی است که فراتر از آن متصور نباشد؛ یعنی کمال مطلق. از این رو می‌توان صورت‌بندی مشهور این برهان را به این شکل تقریر نمود: «انسان، کمال مطلق (چیزی که بزرگ‌تر از آن را نتوان تصور کرد) را تصور می‌کند، پس کامل مطلق وجود دارد.» برهان وجودی، ابتکار سنت آنسلم^۱ در اثر مشهورش، پرسولوگیون (۱۰۷۸م) می‌باشد. این برهان در طول تاریخ پیدایش خود، موافقان و مخالفانی جدی داشته است. مشهور این است که خود آنسلم دو روایت از برهان وجودی مطرح نموده است. جان هیک این دو روایت را چنین تقریر می‌نماید:

روایت اول: خداوند چیزی است که بزرگ‌تر از او را نمی‌توان تصور کرد. اینک اگر آنچه بزرگ‌تر از آن را نمی‌توان تصور کرد، تنها در ذهن موجود باشد، آنگاه چیزی خواهد بود که بزرگ‌تر از آن را می‌توان تصور کرد

بررسی اشکال ذهنی بودن نتیجه در برهان «فطرت عشق به کمال» بر پایه منطق موجهاات جدید

چیزی که افزون بر وجود ذهنی وجود عینی هم دارد) و این خلاف فرض است. از این رو چیزی که بزرگ‌تر از او را نمی‌توان تصور کرد، هم در ذهن و هم در عالم خارج وجود دارد. (هیگ، ۱۳۷۶: ۴۳)

روایت دوم: آنسلم در روایت دوم به وجوب وجود خداوند اشاره می‌نماید و در صدد اثبات این نکته است که نمی‌توان تصور کرد چیزی که بزرگ‌تر از او را نمی‌توان تصور کرد، وجود خارجی ندارد. مقدمه‌ای که این روایت، مفروض انگاشته این است که می‌توان تصور کرد چیزی وجود دارد که نمی‌توان تصور کرد وجود ندارد. بر این اساس اگر بتوان تصور کرد چیزی که بزرگ‌تر از او را نمی‌توان تصور کرد، وجود خارجی ندارد، آنگاه چیزی که بزرگ‌تر از او را نمی‌توان تصور کرد، همان چیزی که بزرگ‌تر از او را نمی‌توان تصور کرد، نیست و این خلف است. بنابراین تصور وجود خارجی نداشتن چیزی که بزرگ‌تر از او را نمی‌توان تصور کرد، محال است. (همان: ۴۴)

اولین معترض و منتقد نسبت به برهان وجودی آنسلم، راهب معاصر وی، گانلیو بوده است. گانلیو در اثری با عنوان به نمایندگی از طرف ابله (ملحد)، از روش آنسلم در اثبات وجود خدا برای اثبات اموری نامعقول استفاده می‌کند و به این ترتیب می‌خواهد نشان دهد که اگر روش آنسلم درست است، باید به لوازم غیرمعقول آن نیز پای‌بند بود و اگر این روش به نتایج نامعقول می‌انجامد، قابل اعتماد نیست. استفاده مشهور گانلیو از روش آنسلم، در اثبات وجود جزیره‌ای است که بزرگ‌تر از آن را نتوان تصور کرد. (هیگ، ۱۳۷۶: ۴۵؛ پترسون، ۱۳۷۶: ۱۳۶-۱۳۵)

شبهات دو برهان (برهان فطرت عشق به کمال آیت‌الله شاه‌آبادی و برهان وجودی آنسلم) از جهات ذیل است:

۱. نقطه ثقل هر دو استدلال، کمال مطلق است؛

۲. در اخذ وجود بیرونی^۲ کامل مطلق از یک حالت درونی^۳ انسانی، مشابه هستند.

تفاوت مهم دو برهان نیز در مورد ذیل مشهود است:

◀ حالت درونی انسان در برهان آیت‌الله شاه‌آبادی (ره) از سنخ گرایش است (عشق به کمال مطلق) و

حالت درونی انسان در برهان آنسلم از سنخ دانش است (تصور کمال مطلق).

۲. معرفی اشکال ذهنی بودن درباره برهان فطرت عشق به کمال

اشکال ذهنی بودن بر برهان از این قرار است که هر چند عشق از حقایق اضافی است و تحقق آن بدون تحقق متعلق ممکن نیست، ولی متعلق بالذات در آن، همان معلوم بالذات است، یعنی صورت علمی کمال مطلق که در صقع نفس وجود دارد؛ نه معلوم بالعرض. اگر معلوم بالذات، حقیقت داشته باشد و با عالم واقع مطابق باشد، قبل از استدلال از راه اضافی بودن عشق، مطلوب - یعنی وجود خداوند - اثبات شده خواهد بود و اگر معلوم بالذات، پنداری و بافته خیال باشد، بر تحقق خارجی متعلق دلالت نخواهد داشت. (غفوری نژاد، ۱۳۹۰: ۲۶) ^۴ اشکال ذهنی بودن در اینجا بر این اساس است که آنچه بالذات نزد نفس حاضر است و نفس بدان علم دارد، صورتی علمی است و این صورت علمی خارج از نفس نیست. در اینجا ذهنی بودن یعنی معشوق بالذات - که همان معلوم بالذات است - چیزی جز صورت علمی و ذهنی کمال مطلق نیست. این صورت علمی از دو حال خارج نیست: الف) با عالم خارج مطابقت داشته و مابازائی در خارج دارد که در این صورت، هیچ نیازی به اثبات وجود خارجی آن از طریق اضافی بودن حقیقت عشق نداریم، چون در رتبه قبل، وجود کمال مطلق احراز شده است. ب) این که صورت علمی بافته نیروی خیال است و مابازائی در خارج ندارد. از این رو اگر بپذیریم که این استدلال وجود خارجی متعلق عشق را اثبات می‌کند، لازم است بپذیریم که بر همین سیاق، هر آنچه انسان‌ها بدان میل و رغبت دارند باید وجود خارجی داشته باشد. بنابراین به واسطه این برهان باید بسیاری از امور نامعقول و موهوم به دلیل ماهیت تضایفی عشق، ضرورتاً وجود خارجی داشته باشند (نه بالامکان)؛ همچون کوه طلا، دریای جیوه، نشستن بر بال سیمرغ، برگشتن به گذشته یا سفر به آینده. انسان عاشق، به دلیل تضایفی که میان عاشق و معشوق برقرار است، ناگزیر چیزی را دوست دارد؛ ولی این سخن، واقعیت خارجی و عینیت شیء محبوب و معشوق را ثابت نمی‌کند؛ زیرا برای دوست داشتن، وجود ذهنی شیء کفایت می‌کند. (همان)

بر همین اساس برخی معتقدند:

در اثبات مبدأ متعالی از راه فطرت نیاز به دو مقدمه نظری مطرح بود: یکی آن که در نهاد همگان کمال

بررسی اشکال ذهنی بودن نتیجه در برهان «فطرت عشق به کمال» بر پایه منطق موجّهات جدید

مطلق خواهی وجود دارد. دیگر آن که هر چه در نهاد يك نوع وجود داشته باشد برابر با مقتضای آن نیز در خارج موجود است. اثبات آن دو مقدمه نظری تام نیست، مگر در حد گمان و تخمین که از بحث فلسفی بیرون است. (جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۳۱۵)

۳. کاربرد نظام S5^۵ در دفع اشکال ذهنی بودن نتیجه برهان

کمترین چیزی که می توان درباره نتیجه برهان فطرت عشق به کمال آیت الله شاه آبادی بر آن اتفاق نظر داشت امکان وجود عینی (تحقق) کامل مطلق است. یعنی وجود ذهنی آن محرز است؛ زیرا اگر انسان از چیزی تصویری نداشته باشد، میل و رغبت هم نسبت به آن معنی و مفهومی ندارد، اما وجود عینی (تحقق) آن محرز نیست؛ زیرا ممکن است آنچه که در ذهن انسان صورت بسته، امری خیالی باشد. بنابراین ممکن است آن صورت ذهنی ما بازای خارجی هم داشته باشد؛ زیرا بدیهی است که ادعای امتناع وجود عینی (تحقق) کامل مطلق دلیل می طلبد و از طرفی ضرورت وجود عینی (تحقق) آن نیز محل نزاع است و جز ضرورت و امکان و امتناع، شق دیگری قابل تصور نیست؛ بنابراین درباره امکان آن می توان اتفاق نظر داشت. از طرفی طبق تعریف، این قضیه شرطی (ولو به کذب مقدم) صادق است که «اگر کمال مطلق وجود عینی (تحقق) داشته باشد، وجودش ضروری است.»^۶

به طور خلاصه تا این بخش از بحث می توان گفت: «امکان دارد که چنین وجود ضروری ای^۷ تحقق داشته باشد.» این نقطه شروع و به منزله پلی است که می توان میان برهان مورد نظر و منطق موجّهات جدید پیوند برقرار نمود؛ یعنی $\Diamond \Box P$.^۸ یکی از قضایای مهم سیستم منطق موجّهات S5 عبارت است از: $\Diamond \Box P \rightarrow \Box P$ (موحد، ۱۳۸۱؛ نبوی، ۱۳۸۳) با مفروضات مناسب درباره ماهیت رابطه دسترسی^۹ میان جهان های ممکن (رج: کریپکی، ۱۳۸۱)، برهان فطرت عشق آیت الله شاه آبادی در نظام S5 کاملاً قابل دفاع است و اشکال ذهنی بودن نتیجه آن مرتفع است؛ زیرا در این نظام منطقی از امکان وجود کامل مطلق، ضرورت وجود کامل مطلق قابل استنتاج است.^{۱۰}

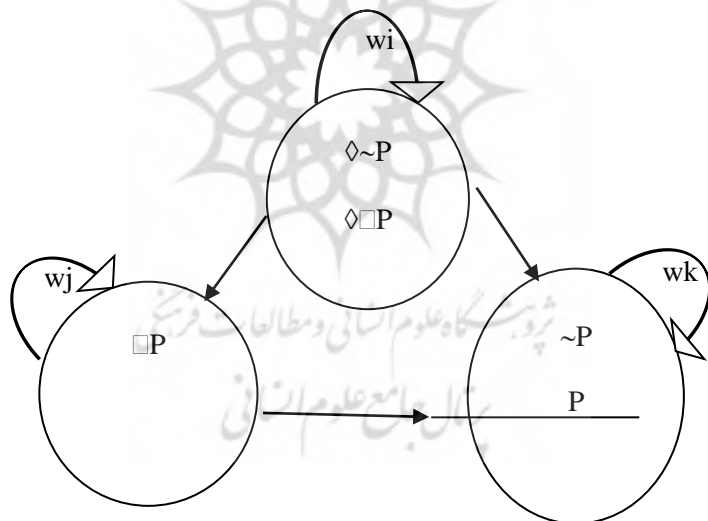
در برهان فطرت عشق به کمال آیت الله شاه آبادی، با توضیحاتی که در ادامه خواهیم دید، کاربرد منطق

موجهات جدید در تبیین بسیار روشن و پذیرفتنی برهان، کاملاً مشهود است. استفاده از این سیستم منطقی جدید در غرب برای دفع اشکال ذهنی بودن از برهان آنسلم نیز سابقه دارد. (Plantinga, 1974, 221) بنابراین برهان فطرت عشق به کمال آیت الله شاه‌آبادی توسط سیستم S5 قابل پشتیبانی است.

در سیستم‌های منطقی جدید باید علاوه بر اثبات صحت صوری یک استدلال، اعتبار معنایی^{۱۱} آن را نیز ثابت نمود. (رج: موحد، ۱۳۷۴ & نبوی، ۱۳۷۷) در خصوص مباحث معنایی آن باید گفت تنها جهان ممکن می‌تواند برهان فطرت عشق به کمال آیت الله شاه‌آبادی و استنتاج صوری او را معنا ببخشد که از حیث رابطه دسترسی اولاً انعکاسی باشد و ثانیاً اقلیدسی باشد.

اثبات اعتبار معنایی $\Diamond \Box P \supset \Box P$ به روشنی در مدل سمانتیک منطق موجهات کریپکی به شکل ذیل صورت

می‌پذیرد.

توضیح کاری که به صورت نمودار برای اثبات اعتبار سمانتیک $\Diamond \Box P \supset \Box P$ رسم شده به این شرح است:

روش اثبات اعتبار، خلف است؛ یعنی ما فرض گرفته‌ایم که قضیه فوق معتبر نیست. وقتی معتبر نباشد بدین معنی است که نقیض آن معتبر است و نقیض قضیه فوق عبارت است از: $\Diamond \Box P \& \Diamond \sim P$ (که به شکل ذیل اثبات می‌شود):

$$1. \sim(\Diamond \Box P \supset \Box P)$$

بررسی اشکال ذهنی بودن نتیجه در برهان «فطرت عشق به کمال» بر پایه منطق موجهات جدید

2. $\sim(\sim\Diamond\Box P \vee \Box P)$
3. $\sim\sim\Diamond\Box P \& \sim\Box P$
4. $\Diamond\Box P \& \Diamond\sim P$

اگر قرار باشد عبارت فوق صادق باشد باید هر دو مؤلفه آن در جهان ممکن مفروض، که w_i می‌نامیم، صادق باشند؛ یعنی $\Diamond\Box P$ و $\Diamond\sim P$. معنای صادق بودن $\Diamond\Box P$ در جهان w_i (طبق سمانتیک منطق موجهات جدید) این است که باید جهان ممکن (مثلاً w_j) باشد که $\Box P$ در آن صادق باشد و w_i به w_j دسترسی داشته باشد. همچنین معنای صادق بودن $\Diamond\sim P$ در w_i این است که باید جهان ممکن (مثلاً w_k) باشد که $\sim P$ در w_k صادق باشد و w_i به w_k دسترسی دارد. اینک $\Box P$ در جهان w_j صادق است و چون رابطه جهان‌های ممکن در سیستم S5 اقلیدسی است P در جهان w_k صادق است و w_j به w_k دسترسی دارد. در اینجا به جهانی می‌رسیم (w_k) که در آن دو گزاره متناقض تحقق یافته است و این محال است. بنابراین نقیض عبارت اصلی ما معتبر نیست بلکه خود عبارت معتبر است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه‌گیری

در معارف توحیدی اهل بیت علیهم‌السلام عقل و فطرت همگام و در پیوند با یکدیگر مورد تأکید هستند. برهان فطرت عشق به کمال آیت‌الله شاه‌آبادی (ره) و امام خمینی (ره) از مصادیق تلاش در توسعه این بخش از آموزه‌های اهل بیت (ع) است. این برهان از جهاتی شبیه به برهان وجودی آنسلم قدیس و از جهاتی متفاوت با آن است. اشکال مشترکی که درباره هر دو برهان مطرح شده است مربوط به امکان ذهنی بودن نتیجه برهان است. با سیستم منطقی موجّهات جدید S5 می‌توان از امکان وجود کمال مطلق ضرورت آن را نتیجه گرفت و این اشکال را دفع نمود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

1. St Anselm
2. Objective
3. Subjective

۴. به نقل از: جوادی آملی، ۱۳۷۸: ۳۱۲-۳۱۴؛ همو، ۱۳۷۲: ۱۱۱-۱۱۲.

۵. منطق موجّهات جدید شامل ۱۵ سیستم متمایز نرمال است. سیستم نرمال سیستم موجّهه ای است که دارای اصول موضوعه منطق گزاره ای باشد؛ شامل اصل موضوع K باشد؛ واجد قواعد استنتاج وضع مقدم، جانشینی و ضرورت باشد. K نام پایه ای‌ترین سیستم منطق موجّهات جدید است و اصول موضوعه آن عبارتند از:

$$1. P \supset (Q \supset P)$$

$$2. (P \supset (Q \supset R)) \supset ((P \supset Q) \supset (P \supset R))$$

$$3. (\sim P \supset \sim Q) \supset (Q \supset P)$$

$$4. \Box(P \supset Q) \supset (\Box P \supset \Box Q)$$

اصل موضوع چهارم از اصول موضوع فوق به نام اصل K معروف است. همه سیستم‌های منطق موجّهات که از افزودن اصل یا اصولی به سیستم K به دست می‌آیند سیستم نرمال هستند. برخی از مهمترین سیستم‌های نرمال عبارتند از:

$$\text{سیستم } T = \text{سیستم } K + \text{اصل } \Box P \supset P$$

$$\text{سیستم } S4 = \text{سیستم } T + \text{اصل } \Box P \supset \Box \Box P$$

$$\text{سیستم } S5 = \text{سیستم } T + \text{اصل } \Diamond P \supset \Box \Diamond P$$

سیستم منطق موجّهاتی که برای پشتیبانی برهان فطرت عشق به کمال آیت الله شاه آبادی در نظر گرفته شده است همین $S5$ است. نام دیگر سیستم $S5$ ، $KT5$ می‌باشد و یکی از قضایای مهم آن عبارت است از: $\Diamond \Box P \equiv \Box P$ (رج: موحد، ۱۳۸۱ & نبوی، ۱۳۸۳).

۶. بدیهی است کامل مطلق (به فرض تحقق) اگر ممکن بود و از بوته امکان به زیور وجود عینی آراسته شده بود، متضمن نقص و نیاز بود و دیگر وصف کمال مطلق بر او صدق نمی‌کرد.

۷. ضرورت در تعریف «کامل مطلق» اخذ شده است. به تعبیر دیگر «کامل مطلق» یا وجود ندارد یا اگر وجود دارد واجب است. از این‌رو امکان در خصوص کامل مطلق امکان خاص است.

۸. عملگر $\Diamond$ نشانه امکان و عملگر $\Box$ نشانه ضرورت است (رج: موحد، ۱۳۸۱؛ نبوی ۱۳۸۳) و P نمادی برای گزاره «کامل مطلق وجود دارد» می‌باشد. (رج: موحد، ۱۳۷۴؛ نبوی ۱۳۷۷)

۹. رابطه دسترسی *Accessibility relation*، که در سمانتیک منطق موجّهات جدید، R نامیده می‌شود، نشان‌دهنده یک نسبت دو موضعی خاص است که بر روی عناصر مجموعه جهان‌های ممکن (که با W نشان داده می‌شود) تعریف می‌گردد و به عبارت دقیق‌تر مجموعه‌ای از زوج‌های مرتب از عناصر W می‌باشد. حال در سمانتیک منطق موجّهات، R

نسبت دوتایی دسترسی است. گاهی به R نسبت اشراف یا رویت هم می‌گویند. معنای شهودی R این است که احکام جهان w_2 برای w_1 قابل شناخت باشد، یعنی در جهان w_1 بتوان احکام w_2 را مورد شناسایی قرار داد و در موردش صحبت کرد؛ در این صورت در سماتیک منطق موجّهات جدید می‌گویند $w_1 R w_2$ یعنی جهان w_1 به جهان w_2 دسترسی دارد.

۱۰. نکته قابل توجه این است که چنین استنتاجی یعنی اخذ ضرورت از امکان در منطق ارسطویی قابل دفاع نیست؛ از این رو منطق ارسطویی قابلیت پشتیبانی از برهان فطرت عشق به کمال را ندارد.

11. Semantic

بررسی اشکال ذهنی بودن نتیجه در برهان «فطرت عشق به کمال» بر پایه منطق موجهات جدید

منابع و مآخذ

۱. ابن بابویه قمی، محمد بن علی (۱۳۸۹)، *عیون اخبار الرضا*، ترجمه محمد صالح بن محمد باقر قزوینی، جلد ۱، قم: مسجد مقدس جمکران.
۲. پترسون، مایکل و دیگران (۱۳۷۶)، *عقل و اعتقاد دینی*، ترجمه نراقی و سلطانی، تهران: طرح نو.
۳. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۲)، *ده مقاله پیرامون مبدا و معاد*، تهران: الزهراء.
۴. _____، (۱۳۷۸)، *فطرت در قرآن* (جلد دوازدهم از تفسیر موضوعی قرآن)، قم: اسراء.
۵. شاه آبادی، محمد علی (۱۳۶۰)، *الانسان و الفطره*، در: *رشحات البحار*، تهران: نهضت زنان مسلمان.
۶. غفوری نژاد، محمد (۱۳۹۰)، «نقش فطرت در اثبات مبدا در منظومه معرفتی حکیم شاه آبادی»، *پژوهشنامه فلسفه دین*، ش ۱۸.
۷. کریبکی، سول (۱۳۸۱)، *نام‌گذاری و ضرورت*، ترجمه کاوه لاجوردی، تهران: هرمس.
۸. موحد، ضیاء (۱۳۷۴)، *درآمدی به منطق جدید*، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
۹. _____، (۱۳۸۱)، *منطق موجهات*، تهران: هرمس.
۱۰. موسوی خمینی، روح الله (۱۳۷۱)، *شرح چهل حدیث*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام.
۱۱. نبوی، لطف الله (۱۳۸۳)، *مبانی منطق موجهات*، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۱۲. _____، (۱۳۷۷)، *مبانی منطق جدید (با اصلاحات)*، تهران: سمت.
۱۳. هیک، جان (۱۳۷۶)، *فلسفه دین*، ترجمه بهزاد سالکی، تهران: الهدی.

14. Plantinga, A (1974), *The Nature of Necessity*, Oxford: Oxford University Press.